

MEDRESELER VE OSMANLI MERKEZİ YÖNETİMİ

Doç. Dr. Fahri UNAN

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Bir *ilim ve eğitim-öğretim müessesesi* olarak Osmanlı medreselerinin merkezi yönetim ile karşılıklı ilişkileri üzerine bugüne kadar çok fazla araştırma yapılmış değildir. Dolayısıyla, söz konusu ilişkilerin niteliği ile ilgili –ciddi araştırmalara dayanmadan– yapılan veya yapılacak olan yayınların, içlerinde spekülasyonları da barındırmaları her zaman mümkündür. Bir devletin siyâsî sınırları içerisinde vücut bulmuş, umûmî efkâra açık, dolayısıyla o sınırlar içindeki insanları şöyle veya böyle etkilemesi söz konusu olan bir *müesseseyi*, devleti yönetenlerin görmezden gelmeleri nasıl mümkün değilse, böyle bir *müessesenin* yönetim mekanizmasına karşı lâ-kayd kalması da aynı şekilde imkânsızdır. Diğer bir deyişle, ister sivil şahsiyetler, ister bizzat *devletlül*er tarafından kurulmuş olsunlar, bütün müesseseler, tabii olarak, pozisyonlarını *hâkim irâdeyi* göz önünde bulundurmak sûretiyle belirleyecekler, faaliyetlerini bu irâdeyi hesâba katarak yürüteceklerdir.

Osmanlı ilim ve eğitim-öğretim müesseselerinin en mühim bölümünü oluşturan medreseler söz konusu olduğunda, bu durum çok daha fazla bir ehemmiyet kazanır. Çünkü, daha kuruluşun başlamak üzere, bu müesseselerle devletin idârî mekanizması arasında güçlü bir *organik bağ* teşekkül etmişti. Diğer bir deyişle, Osmanlı medreselerinin kayda değerleri, bizzat devletin yöneticileri tarafından kurulmuş buluyordu. Bu safahatın cereyan tarzına kısaca baktığımızda, şunları görürüz:

Bilindiği gibi Osmanlı devletinde ilk medrese, 1330-31 (731)'de İznik'te faaliyete geçti¹. Bu medrese, beyliğin ikinci hükümdarı olan (Sultan) Orhan Bey tarafından kurulmuştu. *İznik Orhaniyesi* adıyla da anılan İznik medresesinin kuruluşuna kadar, Osmanlı Beyliği'nde nasıl bir eğitim-öğretim faaliyetinin söz konusu olduğu fazla bilinmemektedir. Fakat kanaatimizce, Anadolu'nun ve İslâm dünyasının müstakil eğitim-öğretim kuruluşları bulunmayan yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği sınırları içerisinde de *câmi* ve *mescit*ler, hem ibâdet ve hem de eğitim-öğretim mahalli olarak hizmet vermiş olmalıydılar. Ancak, plânlı bir eğitim-öğretim faaliyeti yürütülmediğine göre, bu mahallerde yürütülen faaliyetler neticesinde *kalifiye eleman* yetiştirmek de söz konusu değildi. Böyle bir durumda gelişip genişlemekte olan Beyliğin, *kazâ-adliye* ve *eğitim-öğretim* ve hattâ *bürokratik* hizmetlerinin yürütülmesinde ihtiyaç duyulan yetişmiş elemanları dışarıdan temin etmesi kadar tabii bir şey olmasa gerekir.

Mâlum olduğu üzere, Osmanlı Beyliği, Söğüt ve çevresinde şekillenip vücut bulurken, Anadolu Selçuklu devleti dağılmak üzere idi. Anadolu'nun her tarafında Konya'dan ya tamâmiyle bağımsız veya oraya sözde bağlı bir düzineyi aşkın beylik

¹ Taşköprülü-zâde, Ahmed İsmâüddin, (Mecdi trc.) (1989), *Hadâ'i-ku's-Şakâ'ik (Şakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, 1; neşr. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 27; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 15; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988 (ilk baskı1965), s. 1. Taşköprülü-zâde, bu medresenin ilk müderrisi olan Dâvûd-ı Kayserî'den söz ederken şunları söyler: "... *merhûm ve mağfûrun leh Sultân Orhan Hân Gâzî hazretleri İznik nâm kasabada bedâyi'-i revâyi'-i sanî'a-i 'acibe ile muhât u mahfûf bir medrese-i 'ulyâ peydâ idüp Şeyh hazretlerine ta'yin eyledi.*"

ortaya çıkmıştı. Osmanlılar hâriç, diğer beyliklerin hemen tamâmı Anadolu Selçuklu devletinin klâsik topraklarında hayat bulmuşlardı. Osmanlılar ise, kuzey-batı sınırında oldukça küçük bir coğrafi zemin üzerinde mütevâzî bir *uç beyliği* olarak sahneye çıktılar. Başlangıçta hemen hemen hiç bir büyük şehre hâkim değillerdi; bilâhare ele geçirecekleri İznik, Bursa ve benzeri şehirleri, diğer beyliklerden değil doğrudan Bizans'tan alacaklardı. Dolayısıyla, Karaman Oğulları'nın, Germiyan Oğulları'nın, Hâmid Oğulları'nın ve benzeri Anadolu beyliklerinin sâhip oldukları –eğitim-öğretim sistemi, adliye-kazâ teşkilâtı, toprak sistemi vb.– imkânlardan da mahrûm idiler. Böyle bir durumda, belirtildiği üzere, *kalîfiye eleman* ihtiyâcı pek tabii olarak, Anadolu'nun Konya, Karaman, Kayseri, Sivas ... gibi eskiden birer kültür merkezi durumundaki büyük Selçuklu şehirlerinde ve kuruldukları bölgelerin İslâmî geçmişleri daha eski ve köklü olan öteki beyliklerin başkentlerinde yetişen, fakat buralarda görülen siyâsî ve sosyal huzursuzlardan dolayı Osmanlı topraklarını güvenli bir sığınak olarak gören *okumuşlar* tarafından karşılanacaktı. Nitekim, ilk Osmanlı medresesi olan *İznik Orhanîyesi*² ne ilk müderris tayin edilen ünlü âlim Dâvûd-ı Kayserî (ö. 751/1351)², Osmanlı topraklarına dışarıdan gelen işte bu tür ilim adamlarından biriydi. Ayrıca, Osman Bey'in kayın pederi ulemâdan ve sûfiyyeden meşhûr Şeyh Edebalı (m. 726/1326), "*bilâd-ı Karaman'dan*"³, ilk Osmanlı kadısı olarak bilinen Tursun Fakih kezâ "*bilâd-ı Karaman'dan*"⁴, Mevlânâ Hattâb b. Ebî Kâsım Karahisarî (ö. 717/1317) Karahisar'dan⁵; İznik medresesinin Dâvûd-ı Kayserî'den sonraki ikinci müderrisi Tâcüddîn-i Kürdî⁶, Alâüddîn Esved (ö. 800/1397)⁷ ve benzerleri, Osmanlı topraklarına dışarıdan gelmişlerdi.

Beyliğin hızla büyümeğe ve bir *devlet* hâline gelmeğe başlaması ile sınırlı dış kaynaklar yetersiz kalmış olmalı ki, bir süre sonra devleti idâre edenler, ilki İznik'te olmak üzere kendi topraklarında ilim ve eğitim-öğretim müesseseleri kurmağa ve bu sûretle *kalîfiye eleman* yetiştirecek zeminler oluşturmağa yöneldiler. Bilâhare Bursa ve Edirne gibi aynı zamanda devlete başkentlik de etmiş olan şehirlerde, ileri gelen devlet erkânınca olduğu kadar bizzat sultanlar tarafından da medreseler kuruldu⁸. İstanbul'un fethinden sonra bu yeni ve nihâi başkentte Osmanlıların en gözde medreseleri vücut buldular. Bunlar daha önce kurulmuş olan medreselerin en ileri ve en gelişmiş olanları idiler.

Bu medreselerde tedris olunan *ilimler* ve benimsenen *ilmî zihniyet* konumuz dışında kalmaktadır⁹. Ancak, şu kadarını söyleyebiliriz ki, bu medreseler kendilerine has bir eğitim-öğretim sistemi oluşturmaktan ziyâde, buralarda ders veren ilim adamlarının yetişmiş buldukları, daha önceden İslâm coğrafyasında kurulmuş ve faaliyetlerini yüz yıllarca sürdürmüş olan medreselerin hem ilmî zihniyetlerini ve hem de tedris geleneklerini devralmışlardı¹⁰.

² Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 27; B. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul 1333, s. 98; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1.

³ Taşköprülü-zâde, *a.g.e.*, s. 20.

⁴ *A.g.e.*, s. 21.

⁵ *A.g.e.*, s. 21.

⁶ *A.g.e.*, s. 27-29.

⁷ *A.g.e.*, s. 29-30.

⁸ Baltacı, *a.g.e.*, s. 15-16; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 5-8; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1-2

⁹ Osmanlı medreselerinin ilim anlayışları, tedris olunan ilimler ve ilmî verim konusu için bkz. Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Koomduk İlimder Jurnalı (Sosyal Bilimler Dergisi)*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi dergisi, Bişkek 2003), S. 5, s. 14-33.

¹⁰ Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim konusu için bkz. F. Unan, "Osmanlılarda Medrese

Osmanlı medreselerinin –çerçevesinde faaliyet gösteren ilim adamları da dâhil– bir *ilim ve eğitim-öğretim müessesesi* olarak *devletle* münâsebetlerine gelince: Yukarıda çizilen çerçeve dikkate alındığında, bunların devletle ve dolayısıyla siyâsî otorite ile ne ölçüde sıkı ve organik bir ilişki içinde buldukları açık bir şekilde görülecektir. Gerçekte eğitim-öğretim faaliyetleri için devlet bütçesinden her hangi bir pay ayrılmamasına ve bu faaliyetler *vakıf* sistemi çerçevesinde finanse edilmelerine rağmen, itibar olunan medreselerin daha ziyâde hükümdarlar veya yönetici sınıfın üst mevkilerdeki diğer üyeleri tarafından kurulmuş olmaları dolayısıyla, yönetim, ilk medreselerden başlamak üzere, elini bu kuruluşların üzerinde tutacak ve bunların kontrolünü zaman içerisinde güçlendirecektir.

Medreselerin, başta sultanlar olmak üzere, hânedânın diğer üyeleri, vezirler, ileri gelen devlet adamları, şeyhülislâmlar, bâzı varlıklı yüksek rütbeli ulemâ ve nâdiren halktan zengin kişiler tarafından kurulmuş olmalarının, eğitim-öğretim faaliyetlerini ve bunun niteliğini kurucularının umûmî temâyüllerinin ve beklentilerinin etkisine sokması kadar tabii bir şey olamazdı. Bu müesseseleri finanse edenlerin *vakıf* esprisi ile hareket etmiş olmaları, kendi düşüncelerine ve inançlarına uygun hizmetler beklemelerine, pek tabii ki, engel değildi. Dolayısıyla, medreselerden mezun olanlar, hemen devlet hizmetine giriyorlar, diğer bir deyişle mezun oldukları müesseseleri kuranların saflarına geçiyorlar; ya *bürokrat*, *kadı*, *müftü*, *kazasker* ve *şeyhülislâm* olarak belirli kademelerden geçerek yönetim sistemi içerisinde aktif vazifeler alıyorlar veya kendilerini yetiştirenler gibi eğitim-öğretim kadrolarına dâhil oluyorlardı. Nitekim, biraz da bu yüzden olmalıdır ki, İstanbul'un fethine kadar, devletin önde gelen kuruluşlarının başında ve bâzı yüksek mevkilerde *ulemâ* zümresine mensup insanlar bulunmuşlardı. Binâenaleyh, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı vezâret müessesesinin ulemâ menşe'li Çandarlı âilesi uhdesinde bulunması tesâdüfî değildi. Osmanlıların *beylikten devlete ve devletten cihân-şümûl bir imparatorluğa* geçiş merhalesinde kurulan ve geliştirilen devlet teşkilâtının, öncelikle ulemânın zihninde ve elinde şekillendiği de bilinmeyen bir husus değildir.

İstanbul'un fethinin ardından Fâtih Sultan Mehmed tarafından bu şehirde kurulan *Sahn* veya *Sahn-ı Semân* ve yâhut *Semâniye* medreseleri, bu gelişme çerçevesinde fevkalâde ehemmiyetli bir dönüm noktasını temsil ederler. Zîrâ, ilk Osmanlı medreselerinin öncelikle *devlete eleman yetiştirme misyonu*, fethin ardından İstanbul'da açılan medreselere de geçecektir. Belirtildiği gibi, yeni medreselerin açılmasında devletin sınırlarının genişlemesi ve yetişmiş elemana duyulan ihtiyâcın artması, bilhassa teşvik edici bir âmil olmuştur. Binâenaleyh, Fâtih medreseleri, artık klâsik yapısını belirlemek üzere olan bir devletin bünyesinde yoğun bir ihtiyâcı karşılayacaklardır. Bu bakımdan Fâtih medreseleri, Osmanlı eğitim-öğretim târihinde bir dönüm noktası sayılabilirler. Çünkü, tepede bu medreseler yer almak üzere, bütün Osmanlı medreseleri yeni bir teşkilâtlanmaya ve tasnife tâbi tutulacaklardı. Diğer taraftan, İstanbul alınmış; sultan ve hükûmet merkezi buraya taşınmış; İznik, Bursa ve Edirne'deki medreseler başkente nisbeten uzak düşmüşlerdi. Ayrıca, Fâtih'in giriştiği yoğun fetih faaliyetleri, gerek Anadolu'da, gerekse Balkanlarda devlete yeni topraklar kazandırmış ve dolayısıyla buralarda istihdâm edilmek üzere çok sayıda *kalifiye* elemana ihtiyâç hâsıl olmuştu. Bütün bunlara ilâveten, yeni başkentte geçmişin bilgi ve geleneklerini bünyesinde toplamış, muntazam, çevresinde çeşitli sosyal hizmetler veren kuruluşların sıralandığı bir ilim ve kültür merkezi (külliye) kurulması, fethin târihî mânâsını taçlandırarak bir teşebbüs olarak da görülebilir. Bunlara, Fâtih Sultan Mehmed'in, *cihân-şümûl* imparatorluğunun *yönetim felsefesini* cemiyete yayıp yansıtabilecek insanların

yetiştirilmesi arzûsu da eklenince, ortaya *Sahn* medreseleri çıkmıştır. Bu medreseleri, bilâhare kurulacak ve aynı misyonu benimsemekle birlikte Fâtih medreselerinin bir adım önünde yer alacak olan *Süleymâniye* medreseleri tâkip edecektir.

Binâenaleyh, umûmî olarak Osmanlı medreselerinin *devlet* bünyesindeki durumlarını, yerlerini ve rollerini daha iyi kavrayabilmek için, hepsini temsil kabiliyeti bulunan müşahhas bir örnekten hareketle bâzı verileri gözden geçirmek yerinde olacaktır. Bu örnek, biraz önce işâret olunan *Sahn* medreseleridir. Tabii ki burada söz konusu edilen, *Sahn* medreselerinin bizzat kendileri değil, buralarda yetişen, bir süre de olsa hizmet veren ve akademik hayatlarını ikmâl ettikten sonra, bir bakıma bürokratik hizmet alanları olarak görülmesi gereken devlet kadrolarına geçen ilim adamlarıdır. Bu ilim adamlarının, devletin yönetim kademelerinde ifâ ettikleri hizmetlerin ve buldukları mevkilerin niteliği bakımından fevkalâde mühim roller oynadıkları açıkça görülmektedir.

Her şeyden önce, *Sahn* müderrisleri hem fiilî devlet yönetiminde bulunmuşlar ve hem de devletin cemiyetle olan münâsebetlerini –dini otoritelerini de kullanarak– düzenlemişlerdir. Bu hükmün daha iyi anlaşılabilmesi için, bu medreselerle ilgili şu verileri kısaca gözden geçirmek lâzımdır:

Sahn medreselerinin kuruluşundan, yâni 1470'ten XVI. yüzyılın ortalarına kadar burada ders veren ilim adamları olarak tesbit edebildiğimiz 105 kişiden 28 (% 25.6)'i *Sahn*'dan sonra *kadılığa* yükselmişti. Aynı dönemde bu âlimlerden 5 (% 4.7)'i *sancak müftüsü*, 10 (% 9.5)'ü *İstanbul kadısı*, 7 (% 6.6)'si *Anadolu kazaskeri*, 7 (% 6.6)'si *Rumeli kazaskeri*, 7 (% 6.6)'si ise *şeyhülislâm* olmuştu. Bunların içinden bir kişi ise –Sinan Paşa– *vezir-i âzamılığa* yükselmişti. Söz konusu 105 kişi içinden, sâdece müderrislikle iktifâ ederek *Sahn*'dan sonra her hangi bir aktif devlet hizmetine geçmeyenlerin sayısı ise yekûn 40 (% 38) kişidir.

Bu temâyül XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, müderrislerin doğrudan aktif devlet hizmetine geçmeleri, yâni bir yönetim kadrosu işgâl etmeleri yönünde hızlanacaktır. Meselâ, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, yâni yaklaşık elli yıllık bir süre içinde *Sahn* medreselerinde ders veren 167 kişiden sâdece 34 (% 20.8)'ü müderrislikten sonra başka bir vazifeye geçmezken, 90 (% 53.8)'i *kadılığa* kadar yükselmiş, 12 (% 7.2)'si *Rumeli kazaskeri* olmuş, 9 (% 5.3)'ü *Anadolu kazaskerliğine*, 7 (% 4.2)'si ise *şeyhülislâmlığa* getirilmişti. Kezâ, aynı dönem içerisinde 8 (% 4.7) kişi *sancak müftüsü*, 5 (% 2.9) kişi *İstanbul kadısı*, 2 (% 1.2) kişi *nakibü'l-eshraf* ve bir kişi de *nişancı* olmuştu.

Aynı temâyül XVII. yüzyılda da değişmeyecektir: Yüz yıl boyunca *Sahn*'da bir süre de olsa ders veren tesbit edebildiğimiz yekûn 648 kişinin büyük çoğunluğu, eğitim-öğretim faaliyetlerinden sonra fiilen aktif yönetim elemanları arasına katılmıştı. Bu dönemde söz konusu 648 kişiden, sâdece müderrislikle yetinenlerin 143 (% 22) kişiden ibâret oldukları görülmektedir; aktif devlet hizmetine geçme konusunda bunların mühim bir kısmının ömürlerinin vefâ etmediği de bilinmelidir. Geriye kalanların hemen tamâmının *kadı* olarak muhtelif kazâlarda bulduklarını belirtmek gerekir. Ancak, *kadı* olarak çalışanlar içinde 380 (% 58.6) kişi, kadılıkla iktifâ ederken, 39 (% 6)'ü *İstanbul kadılığına*, 21 (% 3.2)'i *Anadolu kazaskerliğine*, 34 (% 3.5)'ü *Rumeli kazaskerliğine*, 20 (% 3)'si *şeyhülislâmlığa* kadar yükselmişti. Bu arada 6 (% 0.9) kişinin *sancak müftüsü*, 4 (% 0.6) kişinin ise *nakibü'l-eshraf* olduklarını belirtmeliyiz.

Sahn müderrislerinin XVIII. yüzyılda yükseldikleri mevkilerde de önceki yüzyıllara göre fazla bir değişiklik görülmemekte ve umûmî temâyülün devâmını yansıtan bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Yüzyılın başından 1730'lara kadar *Sahn*'da ders veren 243 kişi tesbit edilebilmiştir. Bunlardan 60 (% 24.7)'inin bilâhare başka bir vazifeye geçmediğini görmekteyiz. Geriye kalanlar ise, muhtelif *kadılıklarda* bulduktan sonra, daha üst seviyelerde vazife almışlardır. Bu çerçevede 139 (%

57.2)'unun sâdece *kadılık* ettiğini, 13 (% 5.3)'ünün *İstanbul kadısı*, 6 (% 2.5)'sının *Anadolu kazaskeri*, 12 (% 5)'sinin *Rumeli kazaskeri*, 11 (% 4. 5)'inin ise *şeyhülislâm* oldukları müşâhede edilmektedir. 2 kişi de *nakibü'l-eşraf* tayin edilmiştir.

Ortaya çıkan bu tablo, *Sahn* medreselerinin yüzyıllarca devlete üst seviyede eleman yetiştirdiğini göstermektedir. Osmanlı idârî sistemi içerisinde *kadılar*ın, İstanbul *kadılarının*, *kazaskerlerin*, *şeyhülislâmların*, *müftülerin*, *nakibü'l-eşrafların*... ne ölçüde etkili şahsiyetler oldukları îzahtan vârestedir. Binâenaleyh, yukarıda gözden geçirilen yaklaşık üç yüz yıllık bir süre içerisinde, *şeyhülislâmlık* makâmına yükselenler içinden 45 kişinin, daha önce *Sahn* müderrisliğinde bulunduğunu, eğitim-öğretim hizmetlerini burada tamamladıktan sonra *kazâya* çıktığını ve bilâhare *ilmiye* mesleğinin en üst seviyesine ulaştığını görüyoruz. Kezâ, aynı süre içerisinde *Sahn*'da bir süre de olsa ders veren yaklaşık 1200 civarındaki ilim adamından sâdece 277'sinin yalnızca ilim ve eğitim-öğretim faaliyetleriyle yetindiklerini veya daha ilerisine muhtemelen ömürlerinin vefâ etmediğini; geriye kalan büyük çoğunluğun ise yine devletin *kazâ* ve *adliye* mekanizması içerisinde şu veya bu şekilde vazife aldıklarını müşâhede etmekteyiz. Aynı durum, değerlendirmeye tâbi tutamadığımız 1730'dan sonraki dönem için de geçerli kabul edilebilir.¹¹ Ulemânın bu etkisi ve ağırlığı, ancak XIX. yüzyılda, Batı tipi eğitim-öğretim müesseselerinin devreye girmesiyle -o da belirli bir ölçüde- azalacaktır.

Bu durum, Osmanlı medrese hocalarının esâs îtibâriyle *bürokratik* yönleri güçlü birer şahsiyet oldukları mânâsına gelmektedir. Aktif devlet hizmetine geçme, diğer bir deyişle umûmî yönetici kadrosu arasına katılma, *kadılıkla* başlıyor ve basamak basamak yükseliyordu. Bilindiği gibi, Osmanlı yönetim teşkilâtlanması içerisinde *kazâ* temel yönetim birimidir ve başında *kadı* bulunur. Dolayısıyla, bu temel birimin başında bulunan ve burada doğrudan merkezî yönetimin (esas îtibâriyle sultanın) temsilcisi olarak vazife gören *kadılar*ın fevkalâde yetkileri bulunuyordu. Bu sebeple *kadılık*, îtibârî ve maddî getirisi de yüksek, ulemâ tarafından oldukça tercih edilen bir vazife idi. Bir yönetim elemanı olarak *kadının* -bu idârî birimin yönetiminde aslî rol oynamasına, sosyal ve idârî fonksiyonlarının genişliğine rağmen, zorlayıcı müeyyide gücü bulunmasa ve bu hususta devlet güçlerinin desteğine muhtaç olsa bile-, merkezî idâre nezdindeki gücü ve etkisi tartışılmazdı. Burada, *kadılığın* İslâm dünyasındaki teşekkül târihini, *kadılar*ın vazîfelerini ve Osmanlılardaki durumunu tafsîl edecek değiliz¹². Ancak, kısaca ifâde edecek olursak, umûmiyetle müderrislerin *tedrîs* (eğitim-öğretim), müftülerin *iftâ* (fetvâ verme) ve *kadılar*ın ise *kazâ* (yargı) işleriyle meşgûl olduklarını görmekteyiz. Bizzat vazîfeli olsunlar veya olmasınlar, *kazâ* umûru dışında her âlimin Osmanlılarda bu işlerle meşgûl olduğu ve devletin bunların tasarruflarını geçerli saydığı bilinmektedir. Yâni, kişinin *kadı* olması, talebe okutmasını (müderris gibi çalışmasını) ve *fetvâ* vermesini engellemiyordu. Müftü de pekâlâ eğitim-öğretim işleriyle uğraşabilmekteydi¹³.

¹¹ Burada aktarılan rakamlar için bkz. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* (H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi; çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından yakında (2003) yayımlanacaktır), Ankara 1993, s. 354-360.

¹² Bu konuda biraz daha fazla bilgi için bkz. Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda Kadıların Selâhiyet ve Vazîfeleri Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi* (Bildiriler), Ankara 1967, s. 342-354; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, IX/1 (Ankara 1976), s. 95-107; kezâ "Osmanlı Kadısı - Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXX/1-4 (Ankara 1977), s. 117-128; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 83-126.

¹³ Ebu'ülâ Mardin, "Fetvâ", *İslâm Ansiklopedisi* (1977), IV, s. 582-584.

Kadırlara umûmiyetle *hâkimî's-şer'* veya kısaca *hâkim* de denilmiştir. *Sahn* müderrisleri ile diğçer medreselerin müderrisleri arasında, *kazâya çıkmak* bakımından farklar bulunmaktaydı. *Sahn* müderrisleri, devletin yüksek îtibar olunan kadılıklarına getirilmekteydiler. Fâtih'in *teşkilât kânûnnâmesine* göre¹⁴, kadılığın en yüksek derecesi, kadırlarına günlük 500 akçe verilmesi gereken taht kadılıklarıydı. Bunlara *mevleviyet* denilmekteydi. Bu kadılıkların üstünde *kazaskerlikler* bulunuyordu. *Sahn* müderrislerinden isteyenler, *mevleviyet* denilen itibârlı kadılıklara geçiyorlardı.

Ancak, müderrisler doğrudan en yüksek kadılığa çıkamıyorlardı. İlk çıkılan kadılığa ise *mahreç mevleviyetleri* (ilk çıkış kadılıkları) adı verilmekteydi. Bunlar, önceleri Kudüs, Halep, Tırhala Yenişehir, Galata, İzmir ve Selânik olmak üzere altı iken, daha sonra Eyüp ve Üsküdar kadılıklarının da ilâvesiyle sekize çıkarılmış, bilâhare Sofya, Girit ve Trabzon da bu kategoriye dâhil edilmişti¹⁵. Yüksek *mevleviyetler* ise İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıklarıydı. Bu şehirlerin Osmanlıların taht merkezleri olduklarını unutmamalıyız. Kadılığa geçen bir *Sahn* müderrisi, *mahreç mevleviyetinden* birine vazifeye başlamakta, sonra derece derece yükselerek Bursa, Edirne ve İstanbul kadısı olabilmekte, bilâhare Anadolu ve Rumeli *kazaskeri* ve ardında imkân doğması durumunda *şeyhülislâmliğa* kadar yükselbilmekteydi.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, *mevleviyet* hükmündeki kadılıkların sayılarının hızla arttığı; Anadolu'da ve Rumeli'de belli başlı bütün büyük şehirlerin *mevleviyet* durumuna getirildiği anlaşılmaktadır. *Sahn* müderrisi olarak vazife görmüş oldukları tesbit edilen yaklaşık 1200 civarındaki müderristen pek çoğu, bilâhare "*mevleviyet itibar olunan*" kadılıklara yükselmişlerdi. Bunların içerisinde Şam, Kâhire, Mekke ve Medine, Diyarbakır, Erzurum, Ankara, Kayseri, Tokat, ... gibi bir çok şehri saymak mümkündür. Eyüp (Haslar), Galata, Silivri, Çatalca, Üsküdar gibi İstanbul'un çevresindeki bâzı kadılıkların zaman zaman birleştirilerek *mevleviyetler* hâline getirildikleri görülmektedir¹⁶. Anadolu'da ve Rumeli'de de bâzı kadılıkların aynı şekilde birleştirilip *mevleviyetler* oluşturulduğunu biliyoruz¹⁷.

Osmanlı medreseleri müderrislerinin, devlete sâdece *kadılık* yoluyla hizmet verdiklerini sanmamak gerekir. Onlar, yukarıda muhtelif vesilelerle belirtildiği gibi, bu fiilî hizmetlerin dışında, yetiştirdikleri yüzlerce, binlerce talebe ile de cemiyetin aydınlanmasında ve yeni ilim adamlarının yetişmesinde mühim hizmetler ifâ ediyorlardı. Bunlar, bir taraftan fiilen medrese hocası olarak talebe yetiştirirken, diğçer taraftan *kadı* olarak, *müftü* olarak, *kazasker* ve *şeyhülislâm* olarak aynı vazifelerini devam ettiriyorlardı. Öte yandan, cemiyetin kendilerine fevkalâde itibar ettiği kişiler olmaları hasebiyle, devletle cemiyet arasındaki ilişkilerin düzenli bir şekilde yürütülmesinde –nisbeten *sivil* ve bilhassa *dini kimlikleri* ile birer aracı rolü oynayarak– ehemmiyeti inkâr edilemez vazifeler ifâ ediyorlardı...

Bu madalyonun kısaca bir de arka yüzüne bakmak gerekir ki, konu ilim ve eğitim-öğretim olduğuna göre, bizce asıl üzerinde durulması lâzım gelen de bu yüz olmalıdır:

¹⁴ Abdulkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanûnnâmesi" (neşr.), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33 (Mart 1980-81), 1982, s. 39.

¹⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 101.

¹⁶ Nev'i-zâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, I-II (*Zeyl-i Şakâ'ik*; *Şakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri*, 2; neşr. A. Özcan), İstanbul, 1989, I, s. 133-305; II, s. 443, 579, 583.

¹⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 96-99.

Osmanlı medreselerinde ilmî faaliyetlerde bulunan insanların *amatör ilmî hedefler* gözetmekten ziyâde, devletle bu ölçüde bütünleşmiş olmaları, diğere bir deyişle, tipik bir *bürokrat* kimliği kazanmaları, onların ilmî faaliyetlerini de etkileyecektir¹⁸. Böyle bir ulemâ kimliği, kendisini devletten ve onun *doğrularından* bağımsız görmek, ilmî faaliyetlerinde *mutlak hakikati* aramak yerine, onun değışebilen, *konjonktürel hakikatlere* yönelmesine yol açacak; bu sebeple bugün *aydın bağımsızlığı* denilen ve mevcüdiyeti hâlâ büyük bir problem olarak ortada duran mefhûm hemen hemen bütünüyle bir tarafa itilecek ve ilmî faaliyetlerin motoru sayılabilecek olan tefekkür ve tartışma ortamı oluşturulamayacaktır. Böyle bir ortamda ulemânın *fikir ve değerler dünyâsı*, *mesâî sâhası* veyâ *devletin doğruları* ile sınırlanmış olacaktır. Artık o, bu sınırlar içerisinde *fikir* üretecek, *değer* benimseyecek ve *eser* verecektir... Böyle bir durumda uçsuz bucaksız tefekkür ufukları söz konusu değildir. Bilâkis *mevcûdu* öğrenmek, öğretmek ve onunla yetinmek tercih edilecek; yeni arayışlar, yeni tercihler, yeni fikirler ve sınır tanımaz ilim tecessüsü çekinilecek veyâ fazla itibâr edilmeyecek yönelişler olacaktır. Esâsen belki de bu sebeple ve böyle bir ortam dolayısıyladır ki, Osmanlı medreselerinin meselâ bir Gazzâlî'si, bir Râzî'si, bir Devvânî'si, bir Taftazânî'si, bir Cürcânî'si, bir İbn Teymiyesi, bir İbn Haldun'u ... yoktur. Binâenaleyh, İbn Kemâl, Ebussuud Efendi ve benzeri meşhûr Osmanlı ulemâsının mevcut şöhretlerini değerlendirenken, ortaya koydukları ilmî eserler in yanında, başında buldukları ve işgâl ettikleri makamları da dikkate almak mecbûriyeti vardır ki, bu da ayrı bir konudur. □

¹⁸ Osmanlı medreselerinin veya daha doğru bir ifâde ile medrese ulemâsının ilmî performansı ile ilgili olarak bkz. F. Unan, "Osmanlı Medrese Ulemâsı...", s. 14-33.